

Od djevojčica u bijelim haljinama do nevidljivih *Flâneuse*: djevojačko kretanje gradskim ulicama u 19. stoljeću¹

U članku se istražuje fenomen djevojačkoga hodanja po gradovima u hrvatskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije do kraja 19. stoljeća. Djevojačko hodanje dijeli se na tri tipa: strukturirano, rekreativno hodanje iz užitka po promenadama i perivojima, hodanje gradom po poslu te organizirano, ritualno i kolektivno hodanje u procesijama, povorkama ili grupama. Dodatno, istražuje se i nenormirano, lutalačko hodanje. Za svaki se tip djevojačkoga hodanja pronalaze potvrde i primjeri, pri čemu se razlikuju uvjeti, mogućnosti i regulacije hodanja s obzirom na društvenu klasu odnosno sloj kojem djevojka pripada.

Ključne riječi: hodanje, djevojaštvo, 19. stoljeće, flaniranje, *flâneuse*

Hodanje odnosno dvonožno kretanje u prostoru bez pomagala prirodna je aktivnost koja je, kako ističu povjesničarke i teoretičarke hodanja, od svih vrsta sisavaca immanentna jedino čovjeku. Hodanje je, naglašava američka sociologinja i povjesničarka Rebecca Solnit, esencijalno ljudska aktivnost koja, evolucijski postignuta, razdvaja čovjeka od drugih primata.² Ipak, prirodnost i fiziologija te aktivnosti ne dokidaju njezin društveni aspekt, te u novije vrijeme hodanje postaje atraktivna i plodna tema u humanističkim i društvenim znanostima. U anglofonom i frankofonom znanstvenom i javnom diskursu dostupno je nekoliko povijesti hodanja,³ kao i filozofskih promišljanja hodanja i interpretacija povijesti hodanja.⁴ Američki povjesničar Joseph Amato hodanje interpretira kao djelatnost čija transgresija od zone fiziološkoga i prirodnoga

- 1 Naslovna sintagma parafrazira naslov utjecajnog članka Janet Wolff *The Invisible flâneuse. Women and the Literature of Modernity* iz 1985. godine, u kojem se iz pozicije sociologije književnosti raspravlja o pojmu *flâneur* kao muškoj figuri koja, zastupajući figuru moderniteta par excellence, delegitimira žensko (urbano) iskustvo u modernizmu.
- 2 Rebeka [Rebecca] Solnit, *Lutalaštvo: istorija hodanja*, Beograd 2010, 42. Vidi i: Joseph Amato, *On Foot: A History of Walking*, New York i London 2004, 20-21.
- 3 Amato, *On Foot*; Kerry Segrave, *America on Foot: Walking and Pedestrianism in 20th Century*, Jefferson 2006; Geoff Nicholson, *The Lost Art of Walking: The History, Science and Literature about the Pedestrianism*, New York 2008; Solnit, *Lutalaštvo*.
- 4 Frederic Gross, *Marcher: Une philosophie*, Pariz 2011.

prema društvenom odnosno kulturnom predstavlja složeni fenomen za koji Amato koristi lingvističku metaforu odnosno vidi ga kao specifičnu vrstu jezika.⁵ O hodanju (gradom) kao o jeziku govori i Michel De Certeau, koji u studiji *Invencija svakodnevice* u poglavlju posvećenom hodanju gradom utvrđuje da je „čin koračanja u urbanu [je] sustavu ono što je iskazivanje (speech act) u jeziku ili u izgovorenim iskazima“.⁶

Hodanje, međutim, ima i svoju konkretnu, provjerljivu, dokumentarnu povijest, koja je, dakako, fragmentirana: povijesno je hodanje bitno prostorno, klasno, rodno i dobno diferencirano. Amato⁷ klasnu hijerarhiju primijenjuje na povijest hodanja, podsjećajući na povijesnu protežnost – u zapadnoj civilizaciji – privilegija nehodanja: više klase, upravljačke i vladajuće, imale su na raspolaganju cijeli niz sredstava kojima su se kretale s mjesta na mjesto, dok je nižim i nepriviligiranim slojevima hodanje često bila jedina mogućnost mobilnosti, kako u gradovima i selima prebivanja, tako i na putovanjima. Amato⁸ promjenu perspektive prema hodanju povijesno smješta u 17. stoljeće, u kojem su bogate i privilegirane klase do tada prezreno hodanje postupno posvojile kao aktivnost ugođe i dokolice, pažljivo ga čisteći od njegove utilitarne funkcije koja i dalje ostaje pridržana nepriviligiranim klasama. S druge strane, 18. je stoljeće obilježeno romantizacijom hodanja, personificiranom velikim hodačkim figurama poput Jeana Jacquesa Rousseaua, Johana Wolfganga von Goethea, Alexandra von Humboldta, koji u svojim literarnim, filozofskim i znanstvenim opusima hodanju prirodom pridaju specifičnu, pa i emfatičku pozornost. U 19. stoljeću, nadalje, premda priroda, osobito u ranim romantičarskim desetljećima, i dalje (p)ostaje popularan, cijenjen i idealiziran hodalački prostor, od 1860-ih afirmira se i oblikuje novo hodalačko poprište – grad. Hodanje kroz grad, posve različito od opuštenog, rekreativnog i uživalačkog hodanja kroz prirodu ili uređeni vrt, ne predstavlja samo prostornu mobilnost, nego i kulturno-povijesni proces uspostave urbanosti i pojma modernoga grada odnosno grada kao prostora moderniteta. Rebecca Solnit urbano hodanje u 19. stoljeću smatra središnjim fenomenom artikulacije pojma građanskoga:

„Šetanje je samo početak procesa sticanja građanstva, ali je to siguran način da građanin upozna svoj grad i svoje sugrađane i da odista bude u gradu a ne samo u nekom njegovom privatizovanom odeljku. Šetnja ulicama je ono što povezuje čitanje mape i doživljaj sopstvenog života, vezu između ličnog mikrokosmosa i javnog makrokosmosa, ono što daje smisao čitavom kolopletu oko nas. (...) Šetnja javnim mestom obezbeđuje njegovu životnost i javni karakter. ‘Ono po čemu se odlikuju gradovi’, piše Franko Moreti, ‘jeste to da je njihova prostorna struktura (ustvari, njihova kompaktnost) funkcionalna u odnosu na intenzitet kretanja: prostorne pokretljivosti, dakako, ali i društvene pokretljivosti.’“⁹

5 Amato, *On Foot*, 4.

6 Michel de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002, 162.

7 Amato, *On Foot*, 10-11.

8 Ibid., 16.

9 Solnit, *Lutalaštvo*, 178.

Urbano je hodanje, međutim, fenomen koji me ovdje zanima u kontekstu specijalizirane povijesti: hodanje po devetnaestostoljetnom gradu nikako nije rodno i dobno neutralna aktivnost. Solnit, koja hodanje tijekom 18. i 19. stoljeća u Engleskoj, u višim klasama, vidi kao ponajprije žensku aktivnost dokolice, podsjeća da, s prelaskom iz prirode u grad, hodanje postaje naglašeno društveno obilježeno te se njegova dostupnost višestruko regulira, i to ponajviše u kontekstu ženskoga hodanja. Devetnaestostoljetni grad nije jednako dostupan muškarcima i ženama. Solnit će već na početku poglavlja o urbanom hodanju istaknuti imagološku i lingvističko-vernakularnu razliku s obzirom na mušku i žensku prisutnost na ulici:

„Sama reč *ulica* nosi neki opor, magičan prizvuk, u kojem se krije ono nisko, prosto, erotsko, opasno, revolucionarno. Muškarac sa ulice, uličar, samo je mangup, dok je devojka sa ulice, uličarka, javna žena, koja prodaje svoje telo za novac. Deca sa ulice su gulanferi, prosjaci, šalabajzeri, a momci odrasli na ulici *heroji ulice* ili *asfalta*. Za mnoge je ulica škola života gdje se stiče *ulična mudrost*, veština snalaženja i preživljavanja u velikom gradu.“¹⁰

Ženska urbana mobilnost, međutim, nije ograničena samo lingvističkim i imagološkim discipliniranjem; povijesno je žensko hodanje po gradu bitno snažnije regulirano, pa i penalizirano konkretnim sredstvima širokoga raspona, pri čemu je vjerojatno najdiscipliniranija i najograničenija skupina u tome kontekstu djevojačka urbana populacija.

Moja je tema traganje za djevojačkom¹¹ prisutnošću na gradskim ulicama u 19. stoljeću, odnosno regulirana, disciplinirana i (povremeno) penalizirana povijest djevojačkoga urbanog hodanja u nevelikim gradskim središtima hrvatskoga dijela Austro-Ugarske Monarhije tijekom 19. stoljeća, s primarnim fokusom na Karlovac, Zagreb i Osijek. Ovdje se neću baviti djevojačkim hodanjem izvan gradskih sredina (primjerice, u ruralnim i tradicijskim zajednicama), nego ću promotriti kako su se, kuda i zašto djevojke kretale urbanim prostorima i kako su njihovi dobni, bračni i klasni statusi utjecali na njihovu urbanu mobilnost.

Do kraja 19. stoljeća u hrvatskom se dijelu Austro-Ugarske Monarhije razvija nekoliko većih urbanih centara i niz manjih. Mirjana Gross i Angeza Szabo za period između 1851. i 1868. nabrajaju 9 gradova u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: Zagreb, Rijeku, Bakar, Karlovac, Varaždin, Koprivnicu, Križevce, Osijek i Požegu, kojima se nakon priključenja Vojne krajine pribrajaju još i Bjelovar, Ivanić, Senj i Sisak. Bruno Milić¹² u studiji o razvoju urbaniteta na hrvatskim područjima do početka 20. stoljeća, izdvaja nešto više gradova koji se snažnije urbano razvijaju u kasnom 19. stoljeću: kao središnji

10 Ibid, 178.

11 Za potrebe ovoga članka, samo ću kratko apostrofirati osnove artikulacije djevojaštva u 19. stoljeću: pod pojmom 'djevojka' podrazumijevam period ženske adolescencije i/ili društveni kontekst djevojačkog predbračnoga perioda. Djevojaštvo u 19. stoljeću shvaćam, pragmatično, omeđeno pravno-formalnim prelaskom iz statusa nedoraslosti (nakon 14. godine) do granice pravne zrelosti (do 24. godine), prema *Austrijskom općem građanskom zakoniku* iz 1811. godine.

12 Bruno Milić, „Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19. stoljeće“, *Prostor*, 14, 2, 2006, 197-217.

urbani centar kontinentalne Hrvatske apostrofira Zagreb, koji je od 25 000 stanovnika oko sredine 19. stoljeće dosegao između 61 000 i 80 000 na njegovom kraju,¹³ te se do početka novoga stoljeća snažnije prostorno profilirao planiranjem i izgradnjom niza velikih urbanističkih cjelina, posebno u Donjem gradu.

Za proučavanje povijesti hodanja među najvažnijim je temama pitanje gradske infrastrukture, konkretnije gradskih cesta, prometnica i prilagodbi gradskih prostora povećanju broja stanovnika tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća. Kad je Dragojla Jarnević, primjerice, posjetila Zagreb u kolovozu 1833., njezin je dojam o gradu bio prilično nepovoljan: „Da je Zagreb veći od Karlovca to zamjetih ali raztrešen; grdo jamasto hodati mu ravnicom, a uzbrdo tegotno.“¹⁴ „Grdo jamaste“ ulice u Zagrebu se uređuju i potom asfaltiraju od 1870-ih godina, u vrijeme intenzivne izgradnje Donjega grada, postupnog izranjanja novog gradskog središta južno od Trga bana Jelačića, te modernizacije komunalne infrastrukture uvođenjem plinovoda, vodovoda, kanalizacije, osnivanjem središnjeg gradskog groblja na Mirogoju, nešto kasnije prelaganjem potoka Medveščaka i uopće uspostavljanjem prostornih i fizičkih mogućnosti za hodanje gradom.¹⁵ Od 1863. Zagreb rasvjetljavaju plinske svjetiljke; godine 1890. u Zagrebu je bila na ulicama postavljena ukupno 571 plinska svjetiljka i 232 petrolejske¹⁶ pri čemu je riječ o povećanju broja od oko trideset plinskih i desetak petrolejskih svjetiljaka godišnje, sudeći po usporedbi s 1887. godinom u kojoj je u Zagrebu bilo postavljeno 526 plinskih svjetiljki i 215 petrolejskih.¹⁷ Također, do kraja 1880-ih godina građani se još privikavaju na nove asfaltirane prometnice u centru grada, posebice u zimi, ali vijesti od stradavanja na cesti ipak su rjeđe. No gradske se ulice još uvijek dijele s konjanicima, te se u ponekim situacijama objesna vojska na konjima po Ilici namjerno zalijeće u građane u kasnijim večernjim satima,¹⁸ ali i kočije mogu predstavljati opasnost za pješake, osobito one pod utjecajem alkohola.¹⁹ U periodu od 1860-ih do kraja 19. stoljeća opasnost predstavljaju i kradljivci (tati i taticе), skitnice – muške i ženske, kao i nerijetke ulične svađe, pa i tučnjave.²⁰ U jesen 1891. godine po ulicama je počeo prometovati konjski tramvaj kojim se moglo stići do Maksimira.²¹ Do kraja 19. stoljeća grad je po-

13 Prema Filipu Tomiću i Mariju Strechi (Filip Tomić i Mario Strecha, „Zagreb raste. Prilog poznavanju populacijskog razvoja Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća u komparativnoj perspektivi“, *Historijski zbornik*, 69, 1, 2016, 40) Zagreb na početku stoljeća ima 61 002 stanovnika, dok Milić navodi podatak o 80 000 stanovnika u prvom desetljeću 20. stoljeća, bez spominjanja izvora (v. Milić, *Urbani razvoj*, 201).

14 Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Karlovac, 2000, 39.

15 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007, 18 i Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992, 555-557.

16 *Narodne novine*, 25, 31. siječnja 1890, 2-3.

17 Ibid.

18 *Narodne novine*, 25, 31. siječnja 1890, 3.

19 *Narodne novine*, 2, 3. siječnja 1890, 2.

20 Vidi: Katarina Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880.-1914.*, Zagreb 2021, 164-165.

21 *Narodne novine*, 204, 7. rujna 1891, 4 i 5.

stao bitno dostupniji za hodanje nego što ga je doživjela Dragojla Jarnević, i to ne samo izgradnjom nekoliko perivojnih (donjogradskih) ili promenadnih (gornjogradskih) šetališta, nego i sustavnom brigom za gradsku cestovnu infrastrukturu.

Konkretno, povijesno zabilježno djevojačko (i žensko) hodanje po gradu klasificirala sam u tri različita smjera: prva je vrsta hoda (većinom, ali ne i isključivo, pridržana višim klasama) relaksirano hodanje odnosno šetanje po gradskim ulicama, šetalištima i parkovima radi rasonode, zabave i društvenosti. Drugi se tip hodanja odnosi na kretanje po gradu po poslu, dakle s namjerom obavljanja određenih zadataka i obaveza. Treća vrsta hoda obuhvaća organizirano, grupno hodanje, najčešće u sklopu rituala, poput hodočašća, crkvenih procesija, krabuljnih povorki ili pak svečanih, slavljeničkih „bakljada“ s pjevanjem i skandiranjem, uobičajenim kao iskaz javne naklonosti pojedinim ličnostima ili potpore pojedinim događajima u kasnom 19. stoljeću. U to se može ubrojiti i zajedničko protestno hodanje, koje se također katkada može obilježiti i „bakljadom“, odnosno povorkom s bakljama i pjevanjem, za koje se može pretpostaviti, ali ne i potvrditi, da su u njemu do kraja 19. stoljeća u gradovima hrvatskog dijela Monarhije sporadično sudjelovale i djevojke. Nakon početka 20. stoljeća, a osobito tijekom njegovog drugog desetljeća, djevojke potvrđeno sudjeluju u protestnim povorkama, primjerice 1903. u Zagrebu i Zaprešiću povodom žestokih demonstracija protiv mađarskih natpisa na željeznici, prilikom čega su, kako navode Matijević et al., privedene u policiju čak i djevojke²², potom 1911. u svim većim gradovima u kontekstu đačkoga štrajka.²³ U kontekst organiziranog, strukturiranog zajedničkog hodanja do kraja 19. stoljeća možemo ubrojiti i svečane sprovodne povorke, poput, primjerice, svečanoga javnoga sprovoda Guide viteza Pongratza u siječnju 1890., koji je prolazio kroz cijeli Zagreb,²⁴ ili pak prenošenja posmrtnih ostataka Janka Draškovića iz slovenske Radgone u Zagreb, u mirogojske arkade, u lipnju 1893., u kojem su sudjelovale i žene i djevojke u organiziranim grupama.²⁵

Predloženoj tipologiji, međutim, dodala bih još i četvrti tip: flaniranje, pješačko kretanje gradom bez svrhe i cilja, odnosno „amo-tamo po ulicama besposlice tumaranje“, kako nefunkcionalno hodanje po ulicama definiraju Josip Gall i Marija Jambrišak u priručnicima za dobro ponašanje, važnim izvorima za proučavanje dobne i klasne povijesti u 19. stoljeću. Kako elaborira Dinko Župan²⁶, građansko društvo 19. stoljeća obrazovanje i odgoj svojeg ženskog podmlatka provodi u funkciji održavanja patrijarhalnog društvenog poretka, u kojem je ženska pozicija, premda donekle redefinirana s

22 Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Dinko Šokčević i Stjepan Laljak, „Bilo je to godine devetsto i treće...“ *Časopis za suvremenu povijest*, 37, 3, 2005, 590.

23 Dubravka Zima, „Nevidljiva adolescentica: ušutkani diskurs otpora u adolescentskoj književnosti. Slučaj Zore Ruklić“ U: *Crveni ocean: prakse, taktike i strategije rodnog otpora*, ur. Lada Čale Feldman et al., Zagreb 2016.

24 *Narodne novine*, LVI, 2, 3. siječnja 1890, 3.

25 *Dom i svijet*, 12, 15. lipnja 1893, 190.

26 Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskjoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Osijek, Slavonski Brod 2013.

razvojem građanskog društva i njegovih ideoloških mehanizama, ipak čvrsto određena njezinom obiteljskom ulogom i zadržana u privatnoj sferi. Obrazovni sustav, pedagoški i drugi javni diskursi, ali i cijeli niz različitih društvenih i diskurzivni praksi, kako pokazuje Župan, u funkciji su proizvodnje i održavanja poželjnog ženskog identiteta. U tom su procesu zanimljivi i priručnici koji normiraju i reguliraju gotovo sva zamisliva životna područja, a ujedno su i specifičan alat inkulturacije i socijalizacije u adekvatnu klasnu i rodnu svijest i ponašanje. Za povijest građanskoga djevojaštva najzanimljiviji su priručnici Josipa Galla, ravnatelja Više djevojačke škole u Zagrebu, pod naslovom *Uzordjevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem* (1881.), te *Rukovođ* Marije Jambrišak (prvi put objavljen 1896., objavljen u tri izdanja do 1921.) koja kodove regulacije djevojaštva u potpunosti preuzima od Galla. I Gall i Jambrišak svoje upute razvijaju iz središnjeg ideološkoga postulata 19. stoljeća o poželjnim ženskim identitetima, te tako djevojkama propisuju što rjeđe i kraće izlaženje na ulicu, što brže prolaženje ulicom, što pokornije i pristojnije vladanje, što uredniji i ljupkiji izgled i što nježnije i smjernije koraćanje.²⁷ Oboje nefunkcionalno, lutalačko hodanje vehementno osuđuju i u potpunosti zabranjuju, no poneki historiografski izvor ipak sadrži tragove i takvih, nepoželjnih djevojačkih šetnji po gradskim ulicama. Pojam flaniranja implicira klasnu pripadnost *flâneura* i *flâneuse*, budući da se ista aktivnost, ako je provode niži društveni slojevi, naziva skitnjom i kažnjava globom, zatvorom i izgnanstvom iz grada²⁸. Za razliku od ženskog flaniranja, o skitnji, upravo zbog njezine ilegalnosti, postoje zapisani tragovi. U okviru tog posljednjeg tipa hodanja pokušat ću potražiti i druge vrste nepoželjnog ili nenormativnog djevojačkog hodanja gradom.

Prvu vrstu djevojačkog hodanja – hodanje radi zabave, rasonode i društvenosti – historiografija najradije i najčešće bilježi, a podatke o njemu nalazimo i u dnevničkim i memoarskim zapisima. Primjerice, Dragojla Jarnević 1833., u dobi od 21 godine, gotovo svakodnevno poduzima dulje hodačke ture i to bilježi u dnevnik, razlikujući

27 Usp. „Kad izlazi djevojka iz kuće, neka se čita na njoj, da je uredna i čista, skromna i čedna. Zato kad izlaziš na ulicu, gledaj, da sve liepo na sebi udesiš; jer ako su nam kuštravi i zamusani dječaci mrzki, još mrže su nam čupave i zablrlane djevojke. Djevojka neka izlazi na ulicu samo idući za važnimi poslovima. Amo-tamo po ulicah bezposlice tumarati ne dolikuje nikomu, a djevojka toga ne smije da čini ni pod živu glavu. Ali i onda, kad ide za poslom, valja da odabire najkraće puteve. Bilo bi ružno, kad bi se navraćala i ovamo i onamo, popostala i ovdje i ondje, razgledala si i ovo i ono, pa onda teda negda prispjela na opredijeljeno mjesto. Njoj je ići ravnim putem za svojim poslom, ne osvrćući se nit lievo niti desno, nego liepo joj gledati preda se. Nije potrebno, da ide oboreni očiju, žalostiva ili namrgodjena lica, kao da joj je – kako no rieč – „pura kruh odniela“, ili kao da se na sav svijet srđi. Vedrina i prostodušje neka joj se na licu zrcali, zato neka vedrim, čednim i blagim pogledom gleda u osobe, koje joj upravo u susret dolaze; ali se neka se čuva drzko bud u koga svoj pogled upirati, to je prostota i takvo djevojče svatko prezire. (...) Pazi i na to, kako hodaš na ulici. Djevojka je nježna, pa joj ne bi dolikovali težki stupaji, a ne smije se ni nespretno zibati, niti objestno brusiti i poskakivati, niti se oholo previjati, popostati i opet popoći, pa se razgovarati i grohotom smijati. Sve to nevalja, nego hodaj stidno i laganim, te naravnim korakom, onako, kako naš narod veli: ‘sitno, lagano.’“ (Josip Gall, *Uzordjevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem*, Zagreb 1881, 139-143)

28 Horvat, *Kućna služinčad*, 165.

samotno hodanje prirodom, hodanje s djetetom/nećakinjom uz rijeku, šetnju gradom po korzu, društveno šetanje odnosno šetanje u grupi prema starom gradu Dubovcu iznad Karlovca (gdje Jarnević u to vrijeme živi), te samotno hodanje prema Dubovcu (što je već zametak planinarenja). Jarnević hodanju, osobito samotnom hodanju u prirodi, pripisuje djelovanje panaceje: „Kada se onuda prodjem odlane mi duši i srcu. Dalek mi je onde vidik, a duša se uzvine nad svu onu zračnu pučinu i pane pred prestol viečnoga tvorca.“²⁹ Također, iz njezinih se zapisa jasno može razabrati razlika između samotnog hodanja i hodanja u društvu koje je podvrgnuto specifičnoj običajnoj regulaciji, koja se ponajviše odnosi na reguliranje ženskog javnog ponašanja i ponašanja u muškom društvu. U dnevnik je tako u svibnju 1833. upisala zabilješku o konvencionalnoj, društvenoj šetnji po gradskom korzu s pratnjom odnosno s većim društvom, unutar kojega ona hoda uz mladoga muškarca, i to držeći ga pod ruku: „Krenusmo na most, to naše najživahnije šetališće. Sretosmo mnoge znance medju njima Godec i Beuk. Pozdraviše nas nekako začuđeni. Da, bijaše prvi put što se javno ukazah po strani jednoga muža.“³⁰ Zajedničko hodanje djevojke i mladića na šetalištu signal je moguće naklonosti i svojevrsno javno priznanje udvaranja, pa čak i bračnih nakana. Ipak, mladić i djevojka ne mogu hodati u takvim okolnostima sami, nego unutar veće skupine, i to po prostorima predviđenima upravo za takav tip urbanog kretanja: šetalištima i promenadama.

O šetalištima, promenadama i perivojima u gradskim središtima u Hrvatskoj i Slavoniji u 19. stoljeću dostupna je razmjerno obimna bibliografija, iz koje se, s obzirom na hodanje, mogu izdvojiti ključni naglasci u kontekstu dokonog i rekreativnog hodanja u 19. stoljeću. Već pri kraju 18. stoljeća u gradovima se počinju uređivati urbani i suburbani perivoji, poput, primjerice, zagrebačkog Maksimira, kojega je kao francuski perivoj uredio biskup Maksimilijan Vrhovac 1794. godine, a dovršio i preuredio kao moderni engleski pejzažni perivoj biskup Juraj Haulik u periodu od 1838. do 1843.³¹ Uz Maksimir, u 19. stoljeću u Zagrebu uređeno je nekoliko manjih perivoja, uglavnom u vlasništvu crkvenih velikodostojnika, ali i veći, javni perivoji poput Zrinskog perivoja, najstarijeg donjogradske perivoja, koji je uređen već 1860-ih godina. No sve do zadnjih desetljeća 19. stoljeća dva su gornjogradska, promenadna šetališta, okosnice hodalačkog društvenog života građanstva, osobito višeg: Strossmayerovo šetalište ili Južna promenada i manje Vrazovo šetalište odnosno Sjeverna promenada, oko Popovog tornja. Strossmayerovo šetalište, uređeno uz veliki dobrovoljni novčani prinos građana već početkom 19. stoljeća, točnije 1813., središnji je prostor vanjske društvenosti zagrebačkog visokog društva, ujedno i prostor strukturiranog hodanja.

Poznata Šenoina *Zagrebulja* iz 1879. detaljno opisuje ne samo izgled šetališta, nego i dnevne šetalačke običaje Zagrepčana; jutarnje važno, poslovno hodanje službenika i zaposlenih muškaraca, potom prijepodnevo pojedinačno šetanje različitih figura,

29 Jarnević, *Dnevnik*, 29.

30 Ibid., 24.

31 Igor Gostl, *Zagrebački perivoji i promenade. Nostalgijan pogled u prošlost*, Zagreb 1994, 155-158.

dječje trčanje i igranje uz dadilje, te naposljetku poslijepodnevno i večernje hodaње bo-ljeg društva – majki i kćeri, uz povremenu mušku pratnju. Prema Šenoinom izvještaju, djevojke se na šetalištu razdvajaju od majki i starijih žena u pratnji i šeću u djevojačkim grupama, a pridružuju im se i mladići s kojima razgovaraju hrvatski, premda djevojke međusobno razgovaraju njemački. Kozerski Šenoin ton, međutim, ne zakriva paterna-lističku i snishodljivu perspektivu kojom oblikuje figure građanskih djevojaka. Prema Šenoinu tumačenju, djevojačko hodaње i boravak na šetalištu služe ponajprije za flert:

„Večer je. Drveće je crno, vjetrić duše milo, pod okom prostire se grad sa stotinama svjetala, izdaleka ljeska se Sava. Magički se miješa mjesečina sa svjetlilom plina, šumor prodire iz dola. Pod drvećem lebde tankovite sjene Zagrepkinja, kojih se matere pustiše na klupe te mirno prebiru novine grada. A mlade Zagrepkinje šapću, šušaju, pripovijedaju si ljubavne tajne. Čas tiše njemački, čas glasnije, kad spaze muškarca, hrvatski. Gdjegdje na strani uzdiše kakov zaljubljeni par. Ona nosi već duge haljine à la princesse, prevalila je nekoliko plesova, te spada svakako u ozbiljniji život. A on? Svršio je nauke, položio ispite i čeka kakov činovnički dekret. Sada smije slobodno uzdisati, sada smiju njegova zanesena usta iskreno govoriti ovoj Zagrepkinji u haljini à la princesse, te graditi kule o budućoj sreći. ‘Ah, gospodično!’ – šapne – ‘sad je hora!’ – – I iznenada zazvekne sa tornja ono nesretno zvonce ter javlja mirozov uzdišućim ljubovnicima. Zagrepkinje otrprnu pod paskom matera, a po šetalištu šeće samo blijedi mjesec.“³²

I u drugim Šenoinim *Zagrebuljama* možemo naći naznake povezivanja djevojačkih šetnji s koketiranjem: u odlujnoj anegdotalnoj formi XI. *Zagrebulje* iz 1866. zagrebački ostarjeli *dandyji* koji se nesretno i karikaturalno nadmeću u osvajanju naklonosti osrednje talijanske operne pjevačice, šetnju s djevojkom kroz perivoj shvaćaju kao poziv na snubljenje, u III. *Zagrebulji* iz 1877., u poznatom satiričkom portretu zagrebačke malograđanke, također se kao glavni prostor predbračnog udvaranja prokazuje južna promenada:

„Mjesečina i mršava plinska svjetiljka sja među tamnim kestenima na Strossmayerovoj promenadi. Noć je romantična. Po šetalištu obilazi jedno dvadesetak Zora, Ljudmila, Ljuboslava, Miloslava i Branislava, a uz njih kreće se uzdišuća četa mladih Zvonimira, Milivoja, Dobroslava, Branimira. Kesteni dršću od silnih ljubavnih uzdaha, koji se u lerhenfeldskom dijalektu uspinju k zvijezdama. A o čem govore? Zvonimir dobit će naskoro službu, a Ljudmila veseli se uzdišuća, kako će joj lijepo pristati nevjestinska haljina. Valjda pogađaš konac toga lerhenfeldskog dijaloga pri mjesečini. Za nekoliko mjeseci možeš u novinama čitati: ‘Gospodin Zvonimir uzimlje gospodičnu Ljudmilu.’“³³

Na drugom će mjestu Šenoa južnu promenadu opisati kao mjesto za šetnju „germanske zagrebačke elite“³⁴. Osim koketiranja – koje Šenoa vidi kao primarnu funkciju i u

32 August Šenoa, „Zagrebulje“, 128, https://lektire.skole.hr/system/files/pdf/2015/senoa_zagrebulje.pdf?file=1&type=node&id=9865&force=, posjećeno 3. studenoga 2020.

33 Ibid, 96, posjećeno 3. studenoga 2020.

34 Ibid, 49, posjećeno 3. studenoga 2020.

kontekstu pokladnih povorki, ali i u svim drugim društvenim običajima i ritualima (kazalište, ples, proštenje, slavlje bilo koje vrste), djevojačko šetanje po promenadi povezano je s djevojačkom prijetvornošću, prenemaganjem, licemjerjem i općenitom površnošću, najizrazitije predstavljenom metaforičkom i metonimijskom figurom korištenja jezika – njemačkog kao simbola izvještačenosti i malograđanske gluposti, a hrvatskoga pak kao naznake koketerije odnosno konformizma, u kontekstu udvaranja ili koketiranja s domoljubnim mladićima.

Šenoin mlađi suvremenik Dragutin Hirc južnu promenadu opisuje u bitno toplijim tonovima, spominjući popularna nedjeljna popodneva na promenadi uz glazbu, kao i opadanje popularnosti južne promenade nakon otvorenja Zrinskog trga u 1860-im godinama.³⁵ Premda ne izdvaja posebno djevojačko ili žensko šetanje, zanimljiva je njegova opaska o sjevernoj promenadi odnosno Vrazovom šetalištu, u podnožju kojega se nalazila kavana Palajnovka u kojoj se damama prodavao prvi „gefrorenes“.³⁶ Sjeverna je promenada svečano otvorena u svibnju 1841. godine i bila je, po Hirčevu svjedočenju, osobito popularna među „Ilirkama“:

„U Palajnovki sastajale se Ilirke, na šetalištu se šetale, hladile se malim lepezicama od bijele kosti i priučile se na slastičarnu. Brojno su došle kad je svirala glasba ili došao ban Jelačić. Kad bi pao prvi mrak, krenule bi kući i opet došle i nitko im nije smetao, no od g. 1848. promienili se mužkarci i dame se tužile, da je nestalo njihove nježne obzirnosti i galanterije.“³⁷

„Dame“ koje apostrofira Hirc svakako obuhvaćaju i djevojke, a njegova je napomena o ženskom nezadovoljstvu u kontekstu javnoga prostora izrazito zanimljiva, upućujući na dugotrajnu povezanost ženskoga hodanja, prostora ulice i muškog uznemiravanja, koje će do kraja stoljeća negativno apostrofirati i Josip Gall i Marija Jambrišak.

Nakon što je početkom 1860-ih uređeno i dotjerano donjogradsko perivojno šetalište, Zrinjski trg, postupno se promenadni društveni život zagrebačke građanske srednje klase seli s Gornjeg u Donji grad. Adolf Hudovski u vodiču po Zagrebu iz 1892., od zagrebačkih šetališta navodi njih šest:

„Šetališta i vrti. Strossmajerovo (sic!) šetalište na rubu gornjega grada prekrasnim vidikom. – Zrinjski trg s liepimi nasadi u doljnjemu gradu. – Vrazovo šetalište na sjeveroiztočnom rubu gornjega grada. – Tuškanac, veliki gradski perivoj na zapadnoj strani grada s prekrasnom hrastovom šumom. – Sofijin put, u istom kraju u hladovitoj dolini. – Maksimir, veličajni nadbiskupski perivoj, pol sata od grada na iztočnoj mu strani. Do Maksimira vozi tramway.“³⁸

35 Dragutin Hirc, *Stari Zagreb. Svezak II: Kaptol i Donji grad*, Zagreb 2008, 425.

36 Sladoled.

37 Hirc, *Stari Zagreb*, 433.

38 Adolf Hudovski, *Zagreb i okolica. Kažiput za urodjenike i strance*, <https://digitalnezbirke.kgz.hr/?object=view&hash=mrBoUjJzrm>, posjećeno 3. studenoga 2020.

Od donjogradskih prostora za šetnju Hudovski spominje još i Ilicu, u kojoj se u večernjim satima, „pod večer, za vremena ‘korsa’“ može vidjeti dobrani broj zagrebačkih ljepotica³⁹. No otmjeno općinstvo, tvrdi Hudovski, šeće Zrinjskim trgom po krasnim nasadima i uz vojnu glazbu, koja je – od 1870-ih godina – svirala utorkom⁴⁰. Perivoj već do početka 1870-ih postaje toliko popularan da ga dnevno posjeti dvije tisuće šetača⁴¹. Godine 1878. na šetalište je uvedena plinska rasvjeta, što ukazuje na popularnost večernjih šetnji. Nakon izgradnje željezničkog kolodvora, prostor između Jelačićevog trga i kolodvora uređuje se u nizu perivoja i zelenih površina, u obliku tzv. zelene potkove – Zrinjevac, Akademički trg (danas Strossmayerov) i Perivoj Franje Josipa (danas Tomislavov trg), koja je provizorno dovršena povodom dolaska kralja i cara Franje Josipa u Zagreb 1895. Novootvoreno šetalište na Zrinskom trgu u jednoj od *Zagrebulja* iz 1866. spominje i Šenoa, koji šetalačku populaciju na donjogradskom Zrinjercu razlikuje od višeg, „germanskog“ zagrebačkog društva koje šeće po gornjogradskim promenadama, te opisuje proslavu Kraljeva u satiričnim potezima, prisposobljujući atmosferu šetnje po Zrinskom perivoju raskalašenom, kaotičnom, pa i neugodnom seoskom proštenju. („Evo vam gomile, šarena mravinjaka, dima, svirke, cijukanja, vriske itd., a sve to o mjesecini. Čovjek bi rekao, da je u ogromnom ciganskom taboru. Al’ nije. Bijelo ruho naših snaša i kumica, bjelije nego mrljave krpe nekakve švapske seljakinje, pokazuje vam da niste među ciganima.“⁴²)

Šetanje po Zrinskom trgu kao vrlo važan element djevojačke društvenosti podrobno opisuje Vilma Vukelić (1994.), koja je kao osamnaestogodišnjakinja boravila u Zagrebu u proljeće 1898. u posjeti rođacima koji su živjeli na Trgu bana Jelačića i bili pripadnici zagrebačkog visokog građanskog društva. Mlada Vilma, pristigla iz malog, malograđanskog Osijeka, zagrebački društveni život vidi bogatim i uzbudljivim, a jedno od središta toga života je i donjogradska zrinjevačka promena:

„Dobar dio društvenog života Zagreba odigravao se u ono doba na Zrinjercu i oko njega, gdje je o podnevnim i kasnim poslijepodnevnim satima naprosto vrvjelo od ljudi. Ta je rijeka svoje ishodište imala na uglu Frankopanske kod novootvorene kafane ‘Bauer’ (poslije ‘Croatia’) u kojoj se okupljala naglo izrastajuća umjetnička boema. Rijeka je dalje tekla poslovnom četvrti Ilice sve do Jelačićeva trga, čiju su južnu stranu ispunjavale popularna ‘Velika’ i bučna ‘Narodna kavana’, koje su istodobno predstavljale neke vrstu burze u kojoj su strani agenti sklapali poslove s domaćim senzalima. Dalje se išlo ulicom Marije Valerije (današnjom Praškom) dolje do Zrinjevca, gdje se formirao pravi korzo. Brbljajući i smijući se gibala se ljudska bujica gore-dolje: svi koji su željeli vidjeti i biti viđeni – studenti, časnici, šetači i mlade djevojke među blijedozelenim vitkim platanama drvoreda, na njegovanim travnjacima i pored poput tepiha šarenih cvjetnih lijeha, pred budnim okom predstavnika starijega naraštaja, koju su sjedili na klupama ili su zauzeli pozicije u mondenoj kavani ‘Zagreb’, gdje su žličicama grabili

39 Ibid, posjećeno 3. studenoga 2020.

40 Gostl, *Zagrebački perivoji*, 46.

41 Ibid, 43.

42 Šenoa, „Zagrebulje“, 49-50.

sladoled ili srkali svoju *moku*. U paviljonu je vojna kapela svirala operetne potpurije ili Zichrerove marševe, a u kavanu 'Zagreb' ciganski je orkestar intonirao čeznutljive mađarske napjeve.⁴³

Djevojke su, dakle, prema Vukelićkinu izvještaju, sudjelovale u šetnji po korzu, pa premda u citiranom odlomku ne spominje stariju žensku pratnju, osamnaestogodišnja Vilma nije je imala dok je sa starijim muškarcima šetala gore – dolje po Zrinjvcu, nego ih je tetka u pratnji promatrala sjedeći pred kavanom Zagreb, a takva je bila praksa i drugih muško-ženskih parova.⁴⁴ Od svojih šetalačkih pratilaca Vukelić spominje Eugena Kumičića, s kojim je bila u šetnji pored današnje Moderne galerije kada joj je Kumičić predstavio pjesnika Antu Tresića Pavičića, koji je otada postao njezin sljedeći šetalački partner. Prema Vilminu izvještaju, šetnja po korzu mogla je potrajati i do sat-dva vremena. Neposredan, živ, izravan izvještaj Vilme Vukelić o periodu boravka u Zagrebu, međutim, uključuje i mjesto prijepora, povezano upravo s djevojačkim hodanjem: zajednička, galantna i uljudna šetnja djevojke i starijeg muškarca bez pratnje po središnjem gradskom korzu ipak nije društveno adekvatna ukoliko nije riječ o kurtoaznom javnom udvaranju i pripremi za brak, jednako kao što je to gotovo sedamdeset godina prije toga znala i Dragojla Jarnević. S obzirom da je u slučaju Vukelić i Tresića Pavičića bilo riječ o djevojinom nepoznavanju konvencija građanskog društva, njezini je rođaci optužuju za neprimjerno ponašanje i stvaranje povoda za građanski trač. U tome je smislu ova epizoda izrazito zanimljiva, budući da je stariji muški hodački partner (u ovom slučaju Tresić Pavičić) dobro upoznat s društvenim konvencijama i zna da zajednička šetnja s djevojkom predstavlja uvod u udvaranje i nakanu mogućega braka, dok Vilma, koja je stigla iz Osijeka i ne poznaje dobro zagrebačke građanske običaje, nije svjesna erotske implikacije zajedničke javne šetnje po Zrinjvcu, tim više što se svojem pratiocu obraća s poštovanjem i smatra ga nekom vrstom očinske, mentorske figure. Ova je epizoda, ujedno, signifikantna u kontekstu simbolizacije i imagologije djevojačkog šetanja/hodanja po promenadi u 19. stoljeću, koje se, kao što vidimo, primarno prisposobljuje složenim ritualima udvaranja i pripreme za brak.

Za razliku od javne interpretacije i pre-označavanja djevojačkih šetnji po prostorima predviđenima za šetnju, protagonistice tih šetnji prostor promenade i javno hodanje ne vide nužno samo kao priliku za flert i kao istraživanje mogućeg bračnog tržišta. Vilma Vukelić, primjerice, djevojačke šetnje osječkim promenadama primarno povezuje s djevojačkom odjećom, a ne udvaranjem. Osječke predadolescentice i adolescentice, kako s nelagodnom svjedoči Vukelić, u zadnjim desetljećima 19. stoljeća odijevane su u izrazito neudobnu, ekstravagantnu odjeću za šetnju, koja je priječila slobodnije kretanje i u kojoj se djevojka osjećala nelagodno i sputano. Vukelić, čija se majka, srećom, protivila pretjerivanju u djevojačkom odijevanju, prisjeća se da su već i desetogodišnje djevojčice nosile cipele s visokim potpeticama prilikom strukturiranih šetnji po promenadi. Vrlo sličan

⁴³ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb 1994, 218; kurziv V. V.

⁴⁴ Ibid, 224.

dojam o neudobnoj, neadekvatnoj, pa i nepriličnoj djevojačkoj odjeći za šetnju iskazuje i autorica potpisana samo kao Emy, koja u *Narodnim novinama* 12. rujna 1891. u članku pod naslovom *O djevojačkom uzgoju* komentira i djevojački izgled tijekom šetnji zagrebačkim promenadnim prostorima. Nazivajući djevojke „najljepšim i najdragocjenijim proizvodom mile naše domovine“, Emy kritizira majke koje pretjeruju prilikom djevojačkoga odijevanja i ukrašavanja, ali i djevojke koje prihvaćaju neudobnu i neprikladnu odjeću:

„Srce me boli, kada vidjam briede male djevojčice, s boležljivim neveselim izrazom u licu, gdje se šeću u tiesnoj, elegantnoj odjeći sa majkom ili gouvernantom po prašnih ulicah gradskih; mjesto da u lahkoj prostranoj, jednostavnoj odjeći skaču i trče po miloj volji u prostoj božjoj naravi, u šumici ili u polju. Pokušajte malo pa ih izпустite, te male zarobljene ptičice iz kaveza prašnoga, sparnoga grada u božju prostu narav, skinite im verige modernih, elegantnih haljinah i vidjet ćete, kako će se briedo lišce zacrljeniti, kako će tužne oči zasvietliti, kako će se ona nujnost i tromost promieniti u živahnost i okretnost, kako će se slabašno diete početi tjelesno i duševno bujno razvijati. A nesamo da se diete iz toga uzroka nemože tjelesno razvijati, što osobito škodi djevojci, budućoj majci, nego se tim djevojčice već za rana nauče na luksus, koj je nesreća naše dobe.“⁴⁵

Vilma Vukelić piše i o djevojačkoj dobi svojih tetaka, koje su djevojaštvo proživljavale sredinom 1870-ih, a koje su upravo šetnje promenadom vidjele kao središnje djevojačko modno iskustvo. Za razliku od predadolescentskih odjevnih traumi mlade Vilme, njezine tetke odijevanje vide u bitno pozitivnijem svjetlu: „Promenirale su s prijateljicama po glasiju, a nedjeljom iznosile svoje modne kreacije⁴⁶ na ogled u Gradski vrt.“⁴⁷ Zanimljivo je, međutim, što se ta djevojačka modna samosvijest u nastavku pripovijedanja vraća na prezentacijsku (i moguću udvaračku) funkciju djevojačke šetnje koja, očito, dominira djevojačkim gradskim hodanjem u 19. stoljeću:

„Jedina mogućnost da se žena pokaže u punoj modnoj raskoši bile su ljetne promenade u Gradskom vrtu, gdje je nedjeljom od četiri do sedam svirala vojna glazba i gdje je sav mondeni svijet zakazivao *rendez-vous*. Svojim raslinjem Gradski je vrt bio Schönbrunn u malome, staze su poput kulisa bile omeđene visoko potkresanim živicama, predivni

45 Emy, „O djevojačkom uzgoju“ *Narodne novine*, 12. 9. 1891, 208, 3-4.

46 Vukelić podrobno opisuje onodobnu djevojačku toaletu: „(...) neizostavan je bio *cul de Paris*, onom vremenu primjeren *tourneri*, pomodnim francijama ukrašeni ogrtači za vrat i ramena, nosile se bogato nabrane tunike, *juponi* od tafta garnirani *rišama* i čipkama, na glavi visoko izdignuti i natapirani *chi-gnioni* od lokni na čijem je vrhu balansirao šeširić ukrašen cvijećem, vrpčama i perjem, koji bi koketne dame iskosile ponad čela. Posebno maštovite osobe kopirale su i kućnom odjećom toalete svojih omiljenih likova iz francuskih ljubavnih romana. Nosile su jutarnje ogrtače od crvenog i paunski plavog pliša s dugim *šlepovima*, a sve ukrašeno brojnim vrpčama, naborima i *rišama*. Škotske kravate ili čipkasti umeci krasili su vratne izreze. Struk su zatezale do padanja u nesvijest. ‘Osinji struk’ bio je jedan od glavnih zahtjeva ženske ljepote. Bokovi i grudi smjeli su bujno previrati preko čvrstoga steznika od *fišbajna* i čelika, samo ako je struk imao propisanu mjeru koja nije smjela prekoračiti opseg od pedeset centimetara.“ (Vukelić, *Tragovi*, 40-41, kurziv V. V.)

47 Vukelić, *Tragovi*, 40.

drvoredi od prastaroga drveća nisu propuštali ni tračak sunca. Dok bi se ljupke Osječanke šetale glavnom alejom, a orkestar svirao jedan poletni valcer za drugim, gospoda časnici stajala bi u špaliru i smješkala se samozadovoljno ako bi im dame u šetnji dobacile poneki koketni pogled ispod svojih malenih suncobrana.⁴⁸

Aleksandra Muraj, pišući o odijevanju građanskih i plemićkih klasa u 19. stoljeću, ne izdvaja posebno djevojačku odjeću, no apostrofira specifične modne dodatke djevojaka i žena građanskoga sloja kojima se naglašava njihov društveni status prilikom izlazaka: „Uz torbice u obliku vrećica, izrađenih od raznobojnih staklenih perlica ili četvrtastih oblika napravljenih od baršuna pri izlasku su neophodni bili suncobrani, a u obvezne rekvizite ubrajale su se i lepeze.“⁴⁹ Riječ je o periodu nakon 1860-ih godina, odnosno o zadnjim desetljećima 19. stoljeća.

Građanske djevojke, kao što je spomenuto, nisu i jedine djevojke na gradskim ulicama u 19. stoljeću. U djevojačkom dnevniku Ivane Mažuranić u zapisu od 22. travnja 1889. upisano je kako je toga dana bila na kućnoj zabavi kod Marićevih na kojoj je bilo jako zabavno, no u pola jedanaest „dodje služkinja po me da me iz mog raja trgne“.⁵⁰ U vrijeme tog dnevničkog zapisa Ivana Mažuranić netom je navršila 15 godina i već godinu dana sudjeluje u zagrebačkim društvenim zbivanjima; četrnaesta je godina dob kada građanska djevojka „ulazi u društvo“, odnosno počinje posjećivati kazalište, javne i privatne plesove te javne i privatne zabave. Petnaestogodišnja Ivana u to vrijeme živi na zagrebačkom Gornjem gradu, u unajmljenom stanu na prvom katu zgrade u Markovoj ulici broj 4 (današnja ulica Tita Brezovačkog), s roditeljima, jedanaestogodišnjom sestrom Aleksandrom/Alkom, te s dvojicom braće, devetogodišnjim Božidarom/Darkom i sedmogodišnjim Želimirom/Željkom. Ivanin odgoj i odrastanje u Zagrebu predstavljaju gotovo reprezentativan primjer građanskoga odgoja djevojke u Hrvatskoj u kasnom 19. stoljeću. U predmetnom dnevničkom zapisu, međutim, pozornost bih poklonila rubnom detalju, tek usputno navedenom: djevojačkom kretanju po gradu. Ivana odlazi na zabavu u kuću obiteljskih prijatelja, gdje se, između ostaloga, pleše, ispija čaj, razgovara i svira – to su sve aktivnosti koje su spomenute u dnevniku. Nije navedeno kako je na zabavu došla, no jasno je da se kući, u pola jedanaest navečer, ne može vratiti sama: djevojci je, za hodanje po gradu, potrebna pratnja, a u ovom je slučaju ta pratnja obiteljska „služkinja“. Iz Ivaninog dnevnika možemo razabrati da obitelj Mažuranić u to vrijeme u kući drži barem dvoje stalnih članova posluge – vjernu kuharicu Hanu, koja je s obitelji ostala punih trideset i pet godina,⁵¹ te muškoga slugu.⁵² Osim njih, u dnevniku se povremeno spominje neimenovana „služkinja“, koja je možda i so-

48 Ibid, 41.

49 Aleksandra Muraj, „Svakodnevi život u 19. stoljeću“, U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, Zagreb 2016, 338.

50 Ivana Mažuranić, *Dobro jutro, svijete*, Zagreb 2010, 45.

51 Dubravka Zima, *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić*, Zagreb 2019, 213.

52 U kasnijim godinama života sluga u obitelji Mažuranić zvao se Jurek, v. Zima, *Praksa svijeta*, 217, no nije jasno je li riječ o istome muškarcu kao i u godinama Ivanina djevojaštva.

barica, budući da se u dnevniku spominje i ta služinska uloga, ali se iz dnevnčkih zapisa ne može razabrati je li riječ o stalnoj članici posluge ili se ta osoba mijenja. Još je jedna članica „družine“ i djevojka koja živi s obitelji, spava s Ivanom u istoj sobi i namještena je da djecu podučava francuskom jeziku; riječ je o „francuskinji“ Marie Léonie Hervy, koja mladoj Ivani postaje bliska prijateljica, usprkos klasnoj razlici među njima.

Prema Katarini Horvat,⁵³ dob zagrebačkih kućnih služavki do kraja 19. stoljeća mogla je biti i niža od 14 godina, službene granice dozvoljenoga zapošljavanja za djevojke i mladiće u to doba. Ivana ne imenuje „služkinju“ koja dolazi po nju, a na drugim je mjestima u dnevniku naziva i „djevojkom“, što može sugerirati da je riječ o novoj sluškinji u obitelji, ali i da je, možda, riječ o mladoj djevojci, možda čak i Ivaninoj vršnjakinji. Ona, međutim, samostalno hoda po gradu u pola jedanaest u noći, za razliku od Ivane koja se ni po danu ni po noći ne može odnosno ne smije sama kretati gradom. Granica kojom se razdvaja njihova mobilnost nesumnjivo je klasna; različita, čak dijametralno suprotna povijesna iskustva djevojaštva u istome prostoru i vremenu u različitim klasnim okruženjima odražavaju se i s obzirom na fenomen urbanoga hodanja. S druge strane, premda Ivanin dnevnik svjedoči o čestom i dragovoljnom djevojačkom šetanju po gradskim šetalištima, pa čak i po ulicama po nekom poslu, uvijek je u toj šetnji prisutna i majka, odnosno starija ženska pratnja. Nakon Ivanine udaje 1892. (s 18 godina) i preseljenja u Brod na Savi odakle je bio njezin suprug, Ivanina obimna pisana korespondencija svjedoči o ljubavi prema dugim šetnjama, od kojih su mnoge samostalne odnosno bez pratnje, što upućuje, s jedne strane, na postupnu promjenu strogih običajnih i ritualnih restrikcija ženskoga ponašanja i mobilnosti s početkom novoga stoljeća, ali, s druge strane, sugerira i da je samostalno hodanje – po gradu i po prirodi – prikladno za ženu, no ne i za djevojku.

Djevojkama sluškinjama i radnicama hodanje radi rasonode nešto je teže dostupno, i svakako u puno manjem vremenskom opsegu, s obzirom na radno opterećenje. Ipak, Katarina Horvat kao jednu od popularnih aktivnosti sluškinčadi u (oskudno) slobodno vrijeme, najčešće nedjeljom popodne, izdvaja rekreativnu šetnju po promenadi, a od kraja 19. stoljeća, nakon što je tramvajska pruga produljena do Maksimira, i po maksimirskom parku,⁵⁴ u kojem je, kao i na Zrinjevcu, vikendom svirala glazba, prodavale se slastice, poslovali fotografi te organizirale utrke. Hodalačke aktivnosti uključivale su i odlazak na proštenja, izlete na Medvednicu, a u pokladno vrijeme i krabuljne povorke, i u svim su tim aktivnostima, sukladno mogućnostima, sudjelovale i djevojke-radnice.⁵⁵ Od odjevnih praksi služinske populacije, posebice prilikom boravka na ulici, Katarina Horvat spominje običajnu regulaciju njihova odijevanja; primjerice, šesir se smatrao neprikladnim za sluškinje.⁵⁶

53 Horvat, *Kućna služinčad*, 121-122.

54 Horvat, *Kućna služinčad*, 290-291.

55 Ibid, 289.

56 Ibid, 292.

Drugi tip gradskoga hodanja – kretanje po gradu radi posla, dakle svrsishodno, utilitarno hodanje, za razliku od prvoga više se odnosi na radničku i služinsku klasu. Građanske djevojke iz viših klasa ne obavljaju često poslove koje uključuju hodanje, barem prema dostupnim izvorima. Ipak, pojedine šetnje imaju konkretan cilj i nakanu, primjerice kupovinu, probe odjeće i modnih dodataka, pa čak i sporadično sudjelovanje u obiteljskim poslovima: jedna je od najzabavnijih anegdota toga tipa sadržana u memoarima Imbre Tkalca, koji pišući o svojoj obitelji, spominje neobičnu poslovnu praksu svojega djeda, koji se za prenošenje velikih svota novca oslanjao na svoju malenu kćer:

„Jednostavnost tadašnjih trgovačkih formi možemo predočiti kad ispričamo kako je Štefan Mihajlović, koji je s mojim djedom po majci, Mihajlom Jankovićem-Stipićem, održavao dugogodišnju živu poslovnu vezu, ovome običavao po svojoj, pet do šest godina staroj kćerkici slati stotine tisuća forinti u tadašnjem papirnatom novcu. Dijete su poslali Štefanu Mihajloviću. On je svežnjeve banknota zamotao u maramu koju je dijete nosilo oko vrata, maramu svezao djetetu oko tijela i rekao joj neka ide kući. Kad bi djevojčica došla kući, njezin bi otac bez riječi odveo maramu, izvadio svežnjeve banknota i metnuo ih u blagajnu.“⁵⁷

Riječ je o samom početku 19. stoljeća i o gradskoj sredini (Karlovcu), u kojem, očito, nije bilo restrikcija vezanih uz dječju prisutnost na ulicima, pri čemu treba napomenuti da se u tom periodu (prije 1808.) građanska klasa tek konstituirala. Dragojla Jarnević, koja u svom dnevniku piše o istom prostoru dva desetljeća kasnije, spominje samostalno djevojačko obavljanje sitnijih obiteljskih nabavki, kao i zajedničko šetanje s malenom nećakinjom kao način sudjelovanja u brizi o djetetu i ispomoć sestri. Premda joj ta aktivnost nije bila izravno plaćena, kako razabiremo iz dnevnika, s obzirom na redovitost tih šetnji i sudjelovanje u drugim aspektima brige o djetetu, može se klasificirati kao neka vrsta poslovne ili barem redovite dogovorne aktivnosti.

Ivana Mažuranić u svojem djevojačkom dnevniku spominje kako je zajedno sa sluškinjom hodala po gradu kupujući božićne darove. Pomagala je i majci oko poslova, posebice oko komunikacije s krojači(ca)ma, ali i oko nabave namirnica, a za većinu je tih poslova ipak imala pratnju, bilo sluškinju ili stariju žensku pratnju. Jedan neuobičajeni posao sedamnaestogodišnja Ivana obavljala je u jesen 1891. godine, kad je s prijateljicom obilazila zajedničke poznanike skupljajući dobrovoljne priloge za domoljubnu svrhu.⁵⁸ Vilma Vukelić češće obavlja poslove hodajući; još kao tinejdžerka Vukelić (tada još kao Vilma Miskolcy) počinje prevoditi hrvatske pisce i pjesnike na njemački jezik, te je taj posao – povremeno – povezan s hodanjem odnosno šetnjama, prilikom kojih se dogovaraju novi prijevodi ili raspravlja o književnosti. Mlada je Vilma katkada i poma-

57 Imbro Tkalac, *Mladenacke uspomene iz Hrvatske*, Karlovac 2002, 25.

58 Riječ je o prikupljanju priloga za izradu svećane vrpce i medalje koje su zagrebačke djevojke i žene pripremale u znak zahvalnosti i na uspomenu Dalmatincima, koji su u kolovozu iste godine organizirano posjetili Zagreb povodom Gospodarske izložbe i otkrivanja Rendićevog spomenika Andriji Kačiću Miošiću, o čemu će biti riječ dalje u tekstu.

gala pri očevom poslu, a poslovne i druge razgovore s ocem najradije je vodila prilikom večernjih šetnji.⁵⁹

Za radničke djevojke, međutim, hodanje po ulici po poslu redovita je aktivnost, koju, kao što smo vidjeli, mogu provoditi čak i noću, same, poput djevojke koja je došla po petnaestogodišnju Ivanu da je vodi kući sa zabave. Češći, uobičajeni hod gradskim ulicama po poslu odnosi se, kako navodi Katarina Horvat, na nabavu namirnica, katkada i dopremu vode za potrebe kućanstva, obavljanje usluga ili poslova dostave, kao i na pratnju prilikom šetnje djeteta ako je djevojka zaposlena kao guvernanta. U tom slučaju ona prati dijete u školu, iz škole i na druge obaveze (satove jezika, glazbe, plesa, gimnastike i sl.), što u svojim uspomena spominje i Vilma Vukelić a o čemu će biti riječi dalje u tekstu. Guvernante mogu također pratiti odraslije djevojke u konvencionalnim rekreativnim šetnjama. Nerijetki su i slučajevi sluškinjina angažmana u prenošenju poruka, posebice tajnih. S obzirom da je, kako spominje Iskra Iveljić, strog odgojni režim i kod ponašanja zahtijevao i regulaciju odnosno zabranu djevojačke pismene korespondencije s mladićima, pa čak i ako je bila riječ o zaručnicima,⁶⁰ djevojke-sluškinje katkada su prenosile gospodaričine poruke.⁶¹

U okviru ovoga tipa hodanja zanimljivo je spomenuti i regulaciju djevojačkog hodanja u školu i iz nje kao inačicu djevojačkih dnevnih obaveza: Dinko Župan⁶² navodi disciplinatorne propise kojima se reguliralo ponašanje polaznica Više djevojačke škole u Zagrebu (Disciplinatorni zakon za višu djevojačku učionu u Zagrebu, 1875.), a koji su uključivali i odredbe o hodanju ulicama kojima se propisuje da djevojačko hodanje i uopće izvanškolsko ponašanje (a dakako i školsko) mora biti smjerno, ćudoredno, pristojno, obzirno i u potpunosti u funkciji uspostave primjernog ženskog identiteta, i, kako pokazuje Župan, zaštite nepromjenjivosti socijalnih identiteta.⁶³

Treći tip urbanoga hodanja, kojega (povremeno) prakticiraju i djevojke, odnosi se na organizirano masovno hodanje, kao ritualno ili simbolično ponašanje, odnosno kao simboličan, visoko stiliziran iskaz nekog kolektivnog identiteta. Zanimljivo, javni se urbani prostor u 19. stoljeću najčešće „posvajao“ i osvajao upravo ritualnim hodanjem, pri čemu je to hodanje ipak češće u domeni muške participacije, no prema kraju stoljeća potvrđeno je i žensko, pa i djevojačko sudjelovanje. „Bakljade“ – grupne večernje povorke s upaljenim bakljama, potom spontane ili organizirane ritualne povorke podrške ili iskazivanja nezadovoljstva, povorke s pjevanjem domoljubnih pjesama – sve su to načini koje građanstvo u 19. stoljeću koristi kako bi participiralo u javnome prostoru, pa i nastojalo utjecati na javne politike. Novinski izvještaji ne otkrivaju strukturu takvih povorki, no poneki se trag djevojačke participacije u javnim povorkama ipak može pronaći. Tako sedamnaestogodišnja Ivana Mažuranić u pismu zaručniku Vatroslavu

59 Vukelić, *Tragovi*, 185.

60 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 321.

61 Horvat, *Kućna služinčad*, 331.

62 Župan, *Mentalni korzet*, 126-128.

63 Ibid, 127.

Brliću u kolovozu 1891. piše o svečanoj povorci koja je prošla kroz središte zagrebačkog Donjeg grada prilikom postavljanja i otkrivanja Rendićeva spomenika Andriji Kačiću Miošiću u dnu današnje Mesničke ulice. Mlada je Ivana sudjelovala u povorci i zaručniku šalje uživiljen, dinamičan izvještaj.⁶⁴ Otkrivanje spomenika bilo je upriličeno u isto vrijeme, a vjerojatno i povodom, organiziranog dolaska grupe od tristotinjak Dalmatinaca u Zagreb, u znak prijateljstva i bratstva. Dalmatinci su posjetili Gospodarsku izložbu, išli u kazalište na Zajčeva *Nikolu Šubića Zrinjskoga* i prisustvovali otkrivanju spomenika. *Narodne novine* u dva odulja članka pod naslovom „Dalmatinski gosti“ i „Odkriće Kačićeva spomenika“ izvještavaju o svečanom dočeku na Glavnom kolodvoru, u kojemu je sudjelovao i zagrebački gradonačelnik Emil Milan Amruš, a svečane su govore dobrodošlice izrekli i grof Kulmer, Aleksandar Brestyenszky i Ljudevit Vukotinić, dok je u ime pristiglih Dalmatinaca na dočeku zahvalio splitski gradonačelnik Gajo Bulat (Dalmatinski gosti i Odkriće Kačićeva spomenika, *Narodne novine*, br. 194, 26. kolovoza 1891., str. 2-3). Boravak Dalmatinaca u Zagrebu i otkrivanje spomenika protekli su upravo u znaku posjedovanja javnoga prostora, te su uključivali nekoliko svečanih organiziranih, polu-organiziranih i spontanijih povorki kroz Zagreb, a Ivanino pismo zaručniku otkriva da je u tim povorkama sudjelovala, što upućuje na, makar i rubnu, djevojačku prisutnost u javnim hodanjima, barem pri kraju 19. stoljeća. Ženska i djevojačka participacija u povorkama, zato, redovita je, pa i središnja, u kontekstu religijskih ritualnih hodanja, kao i običajnih hodanja povodom karnevala.

U kontekstu djevojačkog hodanja, najsvčanija religijska povorka svakako je kršćanska tijelovska procesija, koja se održava u kasno proljeće ili početkom ljeta povodom (kalendarski pomičnog) katoličkog blagdana Tijelova. U toj procesiji sudjeluju djevojke mlade dobi. Slavljenje blagdana Tijelova u Katoličkoj crkvi datira od kasnog srednjovjekovlja, a u hrvatskoj pučkoj pobožnosti blagdan se najčešće slavi ophodnim povorkama i procesijama kroz javni prostor (v. Dragić 2019). Sudeći po novinskim izvještajima, iz pučke je pobožnosti i iz ruralnih zajednica običaj procesija preuzet i u urbane sredine, u kojima se tijekom 19. stoljeća Tijelovo redovito obilježava ritualnim hodanjima, prilikom kojih kao važan čimbenik sudjeluju djevojčice i predadolescentice u obaveznoj bijeloj odjeći. Zagrebačke novine *Domobran* iz 1864, primjerice, apostrofiraju upravo mladež u kratkom izvještaju o procesiji: „Zagreb. (Tjelovska procesija) kao obično svake godine, tako je i jučer bila velesajna. Vodio ju je presv. g. biskup Kralj, a sve časti, sa svojim vrhovnim načelnikom, svietlim našim banom Josipom barunom Šokčevićem, školska mladež, obrtne zadruge itd. sastaviše dugu povorku.“ (*Domobran*, 27. svibnja 1864, br. 10, str. 2). Melankoličan zapis o tijelovskom djevojačkom ukrašavanju i odijevanju zapisuje Matoš u svojim *Dojmovima s pariške izložbe* u zadnjoj godini 19. stoljeća; u zapisu datiranom 1. srpnja 1900. Matoš nostalgijom intonacijom piše o proslavi Tijelova u pariškoj katedrali koja ga je podsjetila na zagrebačku:

64 Pismo se nalazi u AOB, kutija 71., sv. 1.

„Najsilnije me se u posljednje doba dojmila – ne izložba nego svečanost u notredamskoj katedrali na tijelovsku nedjelju. Stigavši u sumorni hram, pade mi na dušu zvuk orgulja kao zlatni grom glasa Gospodnjeg, a psalmi mladih đaka i svjeconoša drhtahu kroz suri i zaneseni polumrak kao lepet kerubinskih kreljuti. Dođu i djevojčice u pahuljastim, paučinstim koprenama i bijelim haljinicama. Poniknule tihim, toplim očima, pjesan i blizina svjetotajstva prosula im na raspletenu, cvijećem ovjenčanu kosu i na čisto čelo neki dašak nebeski kao paspalj svježje nevinosti, a preko ljiljanskih, tananih ručica kane s blijede svijeće na hladni crkveni kamen po koja blijeda i vrela suzica. I pod lijevim mi rebrom odjedared zapjevaju zagrebačke orgulje i zagrebačka zvona, zamirišu snježni ljiljani i zrele ruže našeg Brašančeva i kod grobnice kardinala Noaillesa stadoh kroz zube pratiti drevne latinske uzdahe koje sipahu glati kanonici i skromni bogoslovci kao latice crnih ruža na svjetlu himnu od orgulja.“⁶⁵

O tijelovskim procesijama i djevojačkom sudjelovanju u njima ponešto možemo doznati i iz dostupnih, spomenutih, djevojačkih ili memoarskih zapisa. Dragojla Jarnević, koja počinje pisati dnevnik u 21. godini, u djevojačkim godinama ne spominje tijelovske proslave, premda u proljetnim mjesecima povremeno u dnevniku zapisuje „proštenja“ povodom različitih vjerskih blagdana. Ipak, u lipnju 1840, za vrijeme boravka u Veneciji, svjedočila je svečanoj procesiji za „brašančevo“ koju, s ponešto zajedljivosti, opisuje kao „veleliepje“:

„Da pravo reče gro.⁶⁶ da je jučerašnji blagdan velika svečanost. Sam patriarka od Mletaka vodio obhod po Mark. trgu, a njemu sledijaše nebrojena povorka o. o. svećenika iz nebrojenih manastira Mletački i iz obližnjih otoka. Grofica dobije dva prozora u prokuratia, sa kojih gledasmo obhod. Niti u snu nemogaše mi se takovo veleliepje prikazati. Ja brojih ovih kaludjera do 111 pari, ali onda se pomutim i nemogoh do zadnjega nabrojiti a bilo ih još dobrahan broj. (...) Ovi kaludjeri s bradami zarasli, pa i golobrađi, uzato raznih boja kute činili mi se onako pognutih glava, i nabožno moleć već sada polusvetci, a znadem ih da nisu, već da ih ima poluvragova, koji će dušu prije uvesti u pakao, nego joj put blažensta pokazati. (...) Hiljade i hiljade ostaloga svieta što sledijaše kaludjerom. Obhod trajaše od deset satih pa do jednoga poslije podne.“⁶⁷

Nažalost, Jarnević ne izdvaja adolescentice, koje su, kako se čini prema drugim zapisima, „zaštitni znak“ tijelovskoga ophoda.

Ivana Mažuranić bilježi u svoj adolescentski dnevnik u lipnju 1889. kako šije opravu za procesiju za svoju jedanaestogodišnju sestru Aleksandru, no čini se da Ivana, tada petnaest godina stara, nije sudjelovala u procesiji te godine.⁶⁸ Nažalost, dnevnički zapisi prethodne godine započinju u srpnju, nakon tijelovskog blagdana, te se ne može utvrditi je li Ivana kao četrnaestogodišnjakinja hodala u procesiji, odnosno je li riječ o tome da je petnaestogodišnja djevojka, koju, kako Ivana svjedoči u svom dnevniku, u

65 Antun Gustav Matoš, *Dojmovi. Ogladi.* Sabrana djela, sv. 3, Samobor 2003, 177-178.

66 Grofica kod koje je Jarnević namještena kao pratnja.

67 Jarnević, *Dnevnik*, 155.

68 Mažuranić, *Dobro jutro, svijete*, 98.

tim godinama ljudi oslovljavaju s „frajlica“,⁶⁹ prerasla sudjelovanje u procesiji. S druge strane, sve su četiri kćeri Ivane Brlić-Mažuranić (rođene 1893, 1895, 1899. i 1917) u ranoj djevojačkoj dobi sudjelovale u tijelovskim procesijama u Brodu na Savi, pri čemu je najstarija, rođena u siječnju 1893, prvi put hodala u procesiji 1900. godine, u najljepšoj haljinici, kako to ponosna majka Ivana piše svojoj majci u Zagreb.⁷⁰ Osim tijelovske procesije, u Brodu se procesijom slavio i blagdan sv. Florijana početkom svibnja, a i neke su druge organizirane društvene aktivnosti proslavljane povorkama ili procesijama.

Vilma Vukelić u svojim memoarskim zapisima također spominje tijelovsku procesiju, u kontekstu predadolescentnog i adolescentnog propitivanja vlastitog religijskog identiteta. Naime, njezine su prijateljice i kolegice hodale u tijelovskoj procesiji u kojoj ona, Židovka, nije sudjelovala: „Zašto sam ja morala biti drukčija od ostale djece? Zašto nisam smjela sudjelovati u njihovim privlačnim proslavama? Zašto nisam, sva u bjelini, kročila u procesiji na Tijelovo? Ako su smjele sve moje kolegice, zašto ne i ja?“⁷¹

Premda su i drugi vjerski rituali, redovito ili iznimno, uključivali procesije, upravo je tijelovska ophodnja najistaknutije povezana s djevojačkim sudjelovanjem. Novinske vijesti tako svjedoče o gradskim procesijama povodom kršćanskog blagdana Uskrsa, no tim se prilikama ne navodi djevojačka prisutnost.

Osim religijskih ophodnji, javne se povorke organiziraju i u kontekstu poklada, premda se pokladni „korzo“ sastoji i od vozila, a ne samo pješaka. Iskra Iveljić navodi skandal koji je izbio povodom polu-javne pokladne povorke 1863. na kojoj je spaljen „fašnik“ u liku Franje Staudara, urednika režimskih novina,⁷² nakon čega se do 1875. u Zagrebu nisu organizirale javne pokladne povorke. Od sredine 1870-ih studenti ih ponovno pokreću, no sve do kasnih 1880-ih ne uspijevaju se riješiti balasta politiziranosti. Iveljić spominje povorku godine 1887. kao uzorno organiziranu,⁷³ s velikim brojem kočija u kojima su se vozili maskirani sudionici. Godine 1890. u Zagrebu je organiziran odbor za pripremu pokladnog korza, priprema je uključivala obavezne prijave, a sudjelovati se moglo u kočijama, na konjima ili pješice. Pokladna je odjeća izrazito važna stavka, a da se posebna, pa i naglašena pozornost posvećuje djevojačkoj odjeći za poklade svjedoči, primjerice, višemjesečna prepiska i planiranje pokladne haljine za najstariju kćer Ivane Brlić-Mažuranić Nadu, koja – doduše nakon početka 20. stoljeća – s petnaest godina sudjeluje u pokladnoj povorci i krabuljnom plesu u Zagrebu 1908.⁷⁴ Pokladna je povorka svakako među najvažnijim društvenim zbivanjima u javnome prostoru u prvoj polovici godine. Uz pokladnu povorku, u kasno proljeće ili rano ljeto u Zagrebu je, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, bio organiziran i tzv. Cvjetni korzo, odnosno povorka povodom sajma cvijeća (usp. *Narodne novine*, 3. srpnja 1901, br. 148, str. 3).

69 Ibid, 91.

70 Vidi: Zima, *Praksa svijeta*, 201.

71 Vukelić, *Tragovi*, 104.

72 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 343.

73 Ibid, 343.

74 Zima, *Praksa svijeta*, 228.

Posljednji vid djevojačke prisutnosti na gradskoj ulici do kraja 19. stoljeća predstavlja nenormativno ili pak zazorno hodanje – hodanje bez cilja (*flaniranje*), noćno hodanje, ilegalna skitnja, ukratko sve vrste djevojačkoga hodanja koje društvena zajednica smatra opasnim, nepoželjnim, zastrašujućim, pa čak i kažnjivim.

Najdrastičniji se primjeri takvoga hodanja odnose na djevojačka samoubojstva u javnom gradskom prostoru. Do kraja 19. stoljeća dnevne novine povremeno izvještavaju o djevojačkim utapanjima u rijekama ili pokušajima utapanja; primjerice, u zagrebačkom *Domobranu* 31. svibnja 1864. objavljena je vijest o djevojci koja je u Osijeku skočila u Dravu, no ipak su je uspjeli spasiti od smrti: „(Utopiti se) htjela u Dravi dne 23. o. mj. njeka osječka djevojka, ali ju hitro iz smrtnoga ždrele jošte živu izbavili tamo se deseći ljudi. Osječki L. B. čuje, da je tomu samoubojnom pokusu uzrok ‘nesretna ljubav’.“ (*Domobran*, 13, 31. svibnja 1864, str. 2-3) Ivana Mažuranić u svom dnevniku bilježi samoubojstvo svoje družbenice i prijateljice, Marie Leonie Hervy, djevojke namještene u obitelji Mažuranić da bi djecu podučavala konverzaciji na francuskom jeziku, koja se u srpnju 1889. ubila utopivši se u Savi⁷⁵. Katarina Horvat, pak, navodi primjer koji je tješnje povezan s hodanjem, a odnosi se na neimenovanu djevojku koja je 1891. pokušala samoubojstvo nakon što je bila protjerana iz Zagreba zbog skitnje.⁷⁶ Drastičniji je slučaj S. S., koji se zbio, doduše, u prvoj godini 20. stoljeća, ali ga iznimno uzimam u obzir zbog njegove drastičnosti i javnoga odjeka: *Agramer Zeitung* od 16. srpnja 1901. pod naslovom *Selbstmord aus Liebe* donose odulju senzacionalnu vijest o djevojci, Slavi S., koju opisuju kao „učiteljicu iz bolje obitelji“, a koja si je prethodne večeri oko 10 navečer pucala iz pištolja u srce, i to na ulici, u Berislavićevoj 14, nakon što je prošla centrom grada noseći pištolj u djevojačkoj torbici.⁷⁷

Nenormativno djevojačko hodanje u 19. stoljeću nikako nije samo patološko ili samoubilačko: i Dragolja Jarnević i Vilma Vukelić najljepše su dijelove svojih dnevnika i memoarskih zapisa posvetile upravo skrovitom ili nenormativnom hodanju. Jarnević u djevojačkoj dobi gotovo svakodnevno hoda, sama ili u društvu nećakinje, vodeći dulje šetnje po prirodi, uz karlovačke rijeke ili prema Dubovcu, ističući pri tom osobito zadovoljstvo i smirenost kao rezultat hodanja. Vilma Vukelić, s druge strane, na samom kraju 19. stoljeća, nakon što kreće u školu, najljepše uspomene veže uz uspješan bijeg od guvernante koja dolazi po nju pred školu. Dok guvernanta čeka

75 Mažuranić, *Dobro jutro, svijete*, 101-104 i Zima, *Praksa svijeta*, 70-71.

76 Horvat, *Kućna služinčad*, 167.

77 Kako se doznaje iz *Narodnih novina* od 16. srpnja, bila je riječ o učiteljici Slavi Srkulj, koja si je oduzela život zbog prekida ljubavne veze s već spominjanim Antom Tresićem Pavičićem. Stjepan Matković (1996) ovaj skandal smješta u kontekst Tresić Pavičićeve političke biografije. Slava Srkulj bila je sestra budućega zagrebačkog gradonačelnika Stjepana Srkulja, koji je protiv Tresića Pavičića podigao tužbu zbog povrede časti i zavodjenja, koja je čak, na prvostupanjskom sudu, rezultirala presudom Tresić Pavičićeve krivnje i zatvorskom kaznom, koja je, međutim, ukinuta na drugostupanjskom sudu (Matković 1996.: 116). Javni je skandal ipak bitno utjecao ne samo na Tresić Pavičićev osobni i politički život, nego i na političku sliku Hrvatske uopće, s obzirom na njegovu važnu ulogu u Stranci prava.

na prednjem ulazu u školu, mlada se Vilma iskrada na stražnji izlaz i zajedno s prijateljicama ili sama luta uz Dravu, što ubraja u najljepše i najintenzivnije djevojačke doživljaje:

„Nizašto na svijetu ne bih propustila to zadovoljstvo vezano uz povratak iz škole, to svraćanje u romantični svijet šančeva i kazemata. Osjećala sam se ondje kao u začaranim vrtovima, nesputana i slobodna, a ponekad i kao junakinja dana zbog smjelih podviga koji su pobuđivali divljenje mojih kolegica. U okružju tvrđavskih bedema i rovova, već desetljećima nemilice prepuštenih propadanju, sve je bilo neobično i čudnovato, počevši od teškog zadaha na plijesni, koji se širio od starih zidina, i jednako starih legendi o njima, pa do divlje izbijala biljnog pokrova. (...) Popele smo se na nasip koji je vodio pored Drave i trapale uskom stazicom pored Regimentskog vrta sve do Gornjega grada. A onda je uslijedilo ono najljepše: nebo na zapadu u plamenu zalazećeg sunca, svjetlosni traci prelomljeni na površini vode, slap svjetlosti što prelijeva se preko oblaka i topola po rijeci. Bio je to prizor za koji ni danas u svom sjećanju ne nalazim odgovarajuće usporedbe. (...) S velikim zakašnjenjem konačno sam pristigla kući, razbarušena, oprave poderane i zgužvane, smočenih skutova i s gomilom 'korova' na čijem se korijenu još držala vlažna zemlja. Pljuštali su prijekori, zabrane i kaznene mjere. Život je ponovno bio stiješnjen uskim granicama, diktiran neizbježnim navikama, vezan uz svakodnevne dužnosti.“⁷⁸

Premda se ni Jarnevićkine ni Vukelićkine osamljeničke i uzbuđujuće šetnje ne mogu okarakterizirati kao „flaniranje“, one se odvijaju u gradu, na njegovim rubovima ili u zanemarenim, tajanstvenim prostorima, u kojima se djevojke, očito, osjećaju ugodno. Sloboda odabira vlastitoga hodanja u oba je slučaja povezana s visokoafektivnim, intenzivnim dojmovima.

Za razliku od toga, služinska i radnička djevojka katkada je vrlo skupo plaćala nastojanje da slobodno bira svoje puteve po gradu. Dnevne novine često donose vijesti o djevojkama koje su privedene, pa i suđene zbog skitnje. Katarina Horvat spominje, primjerice, pomalo drastičan primjer sedamnaestogodišnje Katarine Futivec, neudate i nezaposlene služavke nestalnog prebivališta, rodom iz Dobronaka, koja je 15. kolovoza 1896. uhićena u Zagrebu zbog prostitucije a koja je skitala po gradu nekoliko mjeseci prije uhićenja.⁷⁹ Nešto je karakterističniji slučaj „liepe taticе“, dvadesetogodišnje Josipe Bašić iz Samobora, koja je također lutala po Zagrebu bez prebivališta nekoliko mjeseci, tijekom kojih je okrala nekoliko žrtava, te je u srpnju 1891. osuđena na višemjesečnu zatvorsku kaznu. Zanimljivo, nije priznala krivnju, ali se nije bunila protiv presude, što možemo, možda, shvatiti i kao zadovoljstvo zbog mogućnosti da se skloni s ulice. U dnevnim novinama povremeno se nailazi na vijesti o taticama, skitnicama, maloljetnim majkama, pa čak i djecoubojicama, ali i na primjere kada majke tjeraju predadolescentice i mlađe adolescentice na skitnju i prosjačenje. U siječnju 1890, primjerice, težakinja Ana Dobrota privedena je i potom uhićena, pa i suđena, zbog toga što je svoju deseto-

⁷⁸ Vukelić, *Tragovi*, 113-115.

⁷⁹ Horvat, *Kućna služinčad*, 170.

godišnju kćer Mariju prisiljavala na skitnju, prosjačenje i krađe (*Narodne novine*, br. 19, 24. siječnja 1890, str. 3). Katarina Horvat navodi cijeli niz primjera djevojačke skitnje ili boravka na ulici za vrijeme potrage za poslom, a s obzirom na razmjerno strogu regulaciju boravka na javnom prostoru, često bi bile uhićene, pa i kažnjavane djevojke koje ne bi počinile nikakav prekršaj, nego su samo zatečene na ulici bez stalnog prebivališta. Nije, međutim, baš svaka prisutnost radničke ili težačke nezaposlene djevojke na ulici bila odmah kažnjiva; Katarina Horvat spominje i nezaposlene djevojke koje bi čekale ili tražile posao sluškinje sjedeći u grupama pred zavodima za posredovanje u pronalasku služinčadi, ponekad i plerući ili radeći neki drugi prikladan usputan posao.⁸⁰ Češće je, ipak, djevojačka prisutnost na ulici bez konkretne svrhe u najmanju ruku zazorna, a primjeri hodalačkoga užitka iznimno rijetki.

Nasuprot tome, kao posljednji, lijep, pa i raskošan primjer nenormiranoga djevojačkog hodanja navodim, ponovno, Ivanu Mažuranić, odnosno njezin zapis o hodanju u noći u kojoj umire njezin djed, Ivan Mažuranić. Ivan Mažuranić umro je 4. kolovoza 1890. u Zagrebu, u svojoj kući u Jurjevskoj ulici 5. U to vrijeme obitelj njegova sina Vladimira, Ivanina oca, stanuje u Markovoj ulici (danas ulici Tita Brezovačkoga) na Gornjem gradu, udaljenoj od Jurjevske desetak minuta hoda. Izvještaj o noći u kojoj umire djed Ivana je zapisala na koricama knjige francuskog autora Camillea Flammariona *Les teres du ciel*, koju je na smrti djed čitao.⁸¹ U noći 4. kolovoza šesnaestogodišnju Ivanu probudilo je lupanje na kućnim vratima; ispostavlja se da je riječ o djedovom slugi, koji dolazi po Ivanine roditelje jer je djedu Ivanu jako loše. Roditelji se u žurbi odijevaju i odlaze, a Ivana ih kradomice slijedi. Taj noćni hod, krišom, kroz poznate ulice Gornjega grada do djedove kuće opisan je emfatičkom intonacijom i u pripovjednom zamahu kojim se afektivnost, pobuđenost i tjeskoba zbog bolesti i umiranja voljenoga djeda pretapaju u pojačanu perceptivnost u kontekstu noćnog hodanja:

„Onim ne toliko hitrim, koliko srtajućim korakom, koji i poslije samo u časovima nesreće vidjeh na ljudima, prolazili su otac i majka ulicama. Nebo bijaše crno kao pokrov, a zvijezde krupne kao baklje. Tako kasne i duboke noći nebijah do tada vidjela. Sva moja duša bijaše zatečena ovim naglim utiscima, koji su se redali i koji kao da su me u svojoj grozovitosti postepeno dovodili k nekoj najuzvišenijoj grozi. –

Na ulicama, među kućama, odkrivale su moje oči u ovoj noćnoj razsvjeti samo ono, što ob dan nikada nebijahu vidjele. Pamtim da je na jednom uglu odpao sa neke kuće komad žbuke pred mene i razmrskao se u prašinu, dok su u isti čas moje oči zapazile vojničku stražu, koja izgledaše pod svjetiljkom blijeda i ukočena, kao mrtav lik. Neznam u koju mi svezu dovedoše ćutila tog blijedog stražara i taj komadić raztepena žbuke. Tek se sjećam kako mi se sav savcat svijet upijao u dušu, kao mjesto neopisivog međusobnog sažaljenja.“⁸²

80 Ibid, 142.

81 Ovaj je zapis prvi puta u cijelosti objavljen 2013. u četvrtom svesku Sabranih djela Ivane Brlić-Mažuranić, *Članci*, u redakтури Marine Protrka Štimec. Redaktorica napominje da je zapis, ili barem dio zapisa, nastao kasnije, a ne u vrijeme Mažuranićeve smrti (v. Marina Protrka Štimec „Napomene uz kritičko izdanje.“ U: Ivana Brlić-Mažuranić, *Članci*. Sabrana djela, sv. 4, Slavonski Brod 2013, 278-279).

82 Ivana Brlić-Mažuranić, *Članci*. Sabrana djela, sv. 4, Slavonski Brod 2013, 257-258.

Ova slika lutanja gradom noću čini mi se prikladnom metaforom djevojačke prisutnosti na gradskim ulicama u 19. stoljeću: razdvojene nepremostivim klasnim granicama, devetnaestostoljetne su djevojke noćno hodanje doživljavale dijametralno suprotno. Građanske i djevojke iz viših klasa hodanje gradom noću mogu doživjeti kao privilegiju, uzbudljivo, visokoafektivno iskustvo, pa i poseban doživljaj, dok njihove vršnjakinje radnice i sluškinje teško mogu noćni grad vidjeti kao ugodno mjesto. Odnosi li se to u jednakoj mjeri i na grad danju? Djevojačko hodanje gradom, rekla bih, premda nesumnjivo artikulirano (i) kao kolektivan fenomen, ne može se svesti samo na klasnu distinkciju i klasno pridržana ponašanja; upravo suprotno, dostupna iskustva i svjedočenja o djevojačkom posvajanju javnog gradskog prostora u 19. stoljeću sugeriraju da, usprkos normiranju, reguliranju i strogom nadziranju kretanja djevojaka svih društvenih slojeva, hodanje ipak, povremeno, pruža maleni prostor slobode.

SUMMARY

Girls in white dresses and invisible *Flâneuses*: urban mobility of girls in the 19th century

The paper analyzes the history of young girls walking in cities and towns of the Croatian part of the Austro-Hungarian Monarchy in the 19th century. Recently, the history of walking has been recognized as an attractive research topic in the humanities, albeit mostly in English-speaking countries. Historically, walking was initially reserved for unprivileged classes as the only means of getting around, but from the 18th century onwards walking became a favorite recreational activity of privileged social strata, especially walking in nature and parks. During the 19th century walking took on a new meaning with new places to walk in - cities.

The topic is researched using primary historical sources - namely, three diaries or memoirs: diary of Dragojla Jarnević (1813-1875) who spent her adolescence in her hometown of Karlovac, adolescent diary of Ivana Mažuranić (1874-1938) who lived in Zagreb as a teenager and the memoirs of Vilma Vukelić b. Miskolczy (1880-1956) who grew up in Osijek.

The paper elaborates on girls' walking around in cities in the 19th century with regard to social stratification and the function of walking, and is divided in three types of walking: strolling on the promenades and urban parks, in groups or pairs, out of pleasure and recreation; walking through the cities and towns for work, and finally, organized, ritual group or collective walking in processions, corteges or en masse groups.

The first type of walking was most often undertaken by bourgeois girls, for whom walking in city gardens and parks, or areas intended for recreational movement, was one of the social practices in which they are allowed to participate, under certain conditions. The second type of walking - walking around the city for work, on the other hand, was more often practiced by working girls and maids. The third type - group, organized walking - is associated with

various rituals, with girls' participation mostly connected with religious processions, most notably the Corpus Christi processions in June. In addition, there are also examples of girls' unregulated wandering, which occurred less frequently and was not encouraged or was even forbidden.

Keywords: walking, female adolescence, 19th century, *flâneuse*